

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Cilt/Vol: 3, Sayı/Issue: 1, 2019, ss/pp.71-93.
Geliş tarihi: Mayıs 2019
Kabul tarihi: Haziran 2019

ISSN:2602-3792

ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN VE *TEFSİRÜ'L-HAMŞİ MİETİ ÂYETİN* ADLI ESERİNDEKİ RİVÂYETLERİN TAHLİLİ *

Hamdi TÜRKOĞLU*

ÖZET

Hicrî ikinci asırda yaşayan ve daha çok müfessir kimliği ile tanınan Mukâtil b. Süleyman, dönemin önemli âlimlerinden biridir. Muhtelif sebeplerden dolayı pek çok ilim beldesine seyahat eden Mukâtil, bu seyahatler sırasında döneminde yaşamış muhaddislerden hadîs tahammül etmiştir. Kaynakların daha ziyade tefsir ilmindeki otoritesinden bahsettiği Mukâtil b. Süleyman, hadîs münekkidlerine göre zayıf görülmüş ve birçok hususta tenkit edilmiştir.

Bu çalışmada, Mukâtil b. Süleyman'ın hayatı, ilmi kişiliği ve cerh-ta'dil durumu öncelikle ele alınmıştır. Daha sonra *Tefsiru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserindeki rivâyetlerinin değerlendirilmesi ve isnâd kullanımını üzerinde durulmuş; bu bağlamda eserde geçen râvilerin güvenilir olup olmadıkları ortaya konulmuştur. Ayrıca adı geçen eserdeki rivâyetlerin mütâbillerinin temel hadîs kaynaklarındaki dağılımları araştırılmış ve rivâyetlerin geçtiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mukâtil b. Süleyman, Hadîs, Isnâd, Şâhid, Rivâyet.

AN ANALYSIS ON MUQATIL B. SULAYMAN AND HIS NARRATIONS IN HIS TAFSIR AL-KHAMS MI'AT AYA

* Bu makale, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nda tamamlanan "Mukâtil b. Süleyman ve Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi (Tefsiru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân Adlı Eseri Üzerinde Bir İnce)" adlı yüksek lisans tezinden istifade edilerek yazılmıştır.

* Arş. Gör. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hamdi25023@hotmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5740-2401>

ABSTRACT

Mukâtil b. Süleyman who is known more as a exegete lived in the second century of the Hegira is one of the most important scholars of the period. For several reasons Mukâtil travelled to many science centers and during his trips he learned hadiths from narrators who lived in the same period. Mukâtil b. Süleyman is mentioned by sources as a authority in exegetics rather than hadith. Also he is been considered inadequate in hadith and is been criticized by hadith critics in many aspects.

In this study the live of Mukâtil b. Süleyman, his scientific personality and his reliability in the hadith sciences is discussed. Then, in order to evaluate the narrations and mainstay, we emphasized on the book of Mukâtil b. Süleyman *Tefsiru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân*. In this context the reliability of the narrators in this work has been demonstrated. Additionally the distribution of the narroters who agree on the narrations in the basic hadith sources are been investigated and it is been identified that most of this narrations are also mentioned in the hadith sources.

Key words: Mukâtil b. Süleyman, Hadith, Isnad, Witness, Narration.

GİRİŞ

İslam kültür mirâsını sonraki nesillere aktaran ilk dönem müelliflerini ve onların kaleme almış oldukları eserleri tanımanın önemi büyüktür. Zira bu müellifler geçmiş ile gelecek arasında köprü vazifesi görmektedirler. Aynı zamanda da dönemlerinin ilmi anlayışlarını yansıtmaktadırlar.

Bu çalışma, mezkûr vazifeyi üstlenen şahıslardan olması sebebiyle erken bir dönemde yaşayan Mukâtil b. Süleyman ve *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserindeki rivâyetlerini konu edinmektedir. Çalışmada öncelikle Mukâtil'in hayatı, ilmi şahsiyeti, cerh ve ta'dil durumu ele alınarak onun hadîs ilmindeki yeri ortaya konulmuştur. Ardından Mukâtil'in *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserindeki rivâyetleri muhtelif yönleri ile incelenmiş ve ilgili eserdeki rivâyetleri destekleyecek mütâbi'ler *Kütübü Tis'a*'da araştırılmıştır.

1. Hayatı

Tam adı Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Belhî Mevlâ el-Ezdî el-Mervezî el-Horâsânî'dir. (el-Cüzcânî, 1405: I, 343; İbn Adî, 1988: VI, 435) Künyesi Ebû'l-Hasen'dir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 249) Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelen Mukâtil'in doğduğu yıl tam olarak bilinmemektedir.

Mukâtil'in hayat hikâyesi¹ ve uzun bir hayat yaşadığı (İbn Hacer, 1404/1984: X, 253) dikkate alınacak olursa onun hicrî 70 veya 80'li yıllarda dünyaya geldiği söylenebilir.²

Mukâtil, Belh şehrinde yetiştikten sonra Merv'e gitmiş ve bir süre burada yaşamıştır. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252) Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın kumandanlarından Sâlim b. Ahvez'in yanında büyük itibar gören Mukâtil, Emevîler'e karşı mücadele eden Hâris b. Süreyc ile yapılan barış görüşmelerine Sâlim b. Ahvez adına katılmıştır. Emevîler'in Horasan'daki nüfuzu zayıflayınca kendisi Basra'ya gitmiştir. (İbn Hibbân, 1396: III, 14; Türker, 2006: 134) Hayatının son yirmi yılını kapsayan bu dönemde Bağdat, Beyrut, Mekke gibi şehirleri dolaşmış, Mücâhid, Dahhâk, İbn Büreyde, Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Sîrîn, Amr b. Şuayb, Şûrahbil b. Sa'd, İbn Şihâb ez-Zührî ve Atıyye el-Avfî gibi âlimlerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Sa'd b. Salt, Bakıyye, Abdürrezzak, Haremî b. Ümârah, Şebâbeh, el-Velid b. Mezyed ve Ali b. Ca'd gibi şahıslar rivâyet etmiştir. (Zehebi, 1405/1985: VII, 201) Daha sonra tekra Basra'ya dönmüş ve burada hicrî 150 yılında vefat etmiştir. (İbn Hallikan, 1994: V, 257)

1.1. İlmî Şahsiyeti

Horasan'ın meşhur âlimlerden birisi olan Mukâtil b. Süleyman'ın, Sahibu't-Tefsir (İbn Asâkir, 1415/1995: LX, 109), Müfessir (Zehebi, 1382/1963: IV, 173), Kurra, Muhaddis (İbnü'n-Nedîm, 1978: 227) şeklinde tavsif edildiği görülmektedir. Onun ilminin genişliği, döneminde yaşamış âlimler tarafından itiraf edilmiştir. Örneğin Zehebi'nin sadûk diye nitelediği Mukâtil b. Hayyân kendisine yöneltilen bir soru üzerine; Mukâtil b. Süleyman'ın ilminin okyanuslar gibi geniş olduğunu söylemiştir. (Zehebi, 1382/1963: IV, 173)

Mukâtil b. Süleyman, diğer ilimlere göre tefsir ilminde bir adım daha öndedir. Abbâd b. Kesîr, "*Allah'ın kitabını ondan daha iyi bilen kimse kalmadı*" diyerek onun Kur'an'a vukûfiyetini dile getirmiştir. (Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 438) İmâm Şâfiî, Mukâtil'in tefsir alanında otorite olduğunu "*İnsanlar tefsirde Mukâtil'in öğrencisidir*" (Zehebi, 1382/1963: IV, 173) sözleri ile ifade etmiştir. Abdullah b. Mübârek ise Mukâtil'in tefsirine herhangi bir şey için baktığı zaman "*Ne kadar güzel bir ilim, keşke kendisi de sika olsaydı*" (Zehebi, 1382/1963: IV, 173; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 437) şeklinde söylediği nakledilmiştir. Kur'an'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir (Türker, 2006: 135) ünvanına sahip olan Mukâtil'in yazmış olduğu eserlerin çoğunun tefsirle ilgili olması da bu ilimdeki otoritesinin bir göstergesidir.

¹ Mukâtil'in, tefsirini Dahhâk b. Müzâhim'e arz ettiği, onun da buna şaşırmadığı hatta "her bir harfi tefsir etmiş" dediği rivâyetleri bulunmaktadır. Buna ilaveten Mukâtil'in, h. 128 yılında vefat eden Cehm ile ilmi münazaralarda bulunduğu, Cehm'in fikirlerini çürütecek bir kitap yazdığı da nakledilmektedir. Bkz. İbn Hacer, 1404/1984: X, 250; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 440.

² Kaynaklarda Mukâtil'in doğumunun Dahhâk b. Müzâhim'in ölümünden dört sene önce veya sonra olduğunu ifade eden rivâyetler bulunmaktadır. Dahhâk'ın ise h. 102 veya 105 senesinde vefat ettiği rivâyet edilmektedir. Bkz. Irâkî, 1999, I, 313; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 442; Mizzi, 1400/1980: XIII, 297; Mukâtil b. Süleyman, 2002: V, 24.

Buna mukabil, Mukâtil b. Süleyman, kelimelerin temel konuları hakkındaki bazı görüşlerinden dolayı tenkit edilmiştir. Allah'ın sıfatları konusunda zikri helal olmayan şeyleri konuştuğu (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252), Allah'ın sıfatlarını hissi ve maddi anlamda ispata kalkıştığı, teşbih ve tescim gibi yollara başvurduğu iddia edilmiştir. (el-Eş'arî, 1400/1980: 153) Bu sebepten dolayı, Ebû Hanîfe tarafından da tenkit edilmiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Zehebi, 1382/1963: IV, 173)

Öte yandan hakkındaki bu iddialar sebebiyle dönemin halifesi Mukâtil'i huzuruna çağırarak teşbih suçlaması ile alakalı Allah hakkındaki düşüncesini sormuş, Mukâtil, hakkındaki teşbih ve tescimle ilgili bu iddiaları ve eleştirileri kabul etmemiştir. (İbn Adî, 1988: VI, 436)

1.2. Eserleri

Kaynaklarda Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilen birçok eser bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân*, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, *el-Kiraât*, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, *en-Nevâdirü't-Tefsîr*, *el-Cevâbât fi'l-Kur'ân*, *er-Red ale'l-Kaderiyye*, *el-Aksâm ve'l-Lügât*, *et-Takdîm ve't-Te'hir*, *el-Âyât ve'l-Müteşâbihât*'dir. (İbnü'n-Nedîm, 1978: 227) Bu eserlerden sadece ilk üçü günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşan bu eserleri kısaca tanıtmak faydalı olacaktır.

1.2.1. et-Tefsîrû'l-Kebîr

Eser, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* adıyla da bilinmektedir. Eser Kur'ân'ın tertibine göre âyet sırasıyla izah edilmiş, daha çok kelime manaları ve sebebi nüzuller belirtilmiş ve âyetlerin fikhî yönlerine işaret edilmiştir. (Cerrahoğlu, 2009: 284.) Eserde nâdiren isnâd zinciri kullanılmıştır. Bu durumu kaynaklar şu şekilde ifade etmektedir: "*Mukâtil, tefsîr hafızıdır. Ancak isnâd kullanmazdı.*" (İbn Hacer, 1404/1984: X, 250; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 440)

İlgili eserde hicrî 144 yılında doğmuş olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferra'dan nakiller yapılması bu eserin ona ait olup olmadığı tartışmalarına sebep olmuştur. Zira onun henüz altı yaşında bulunan bir çocuktan rivâyette bulunması mümkün değildir. Bu durum tefsirin Mukâtil'den sonra yazıldığını veya en azından ona bazı ilavelerin yapıldığını düşündürmektedir. (Türker, 2006: 135)

1.2.2. Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân

Bu eser, bir kısım emir ve yasakları ihtiva etmektedir. Mukâtil b. Süleyman'a atfedilen bu kitabın İngiltere müzesinde 6333 numaralı bölümde bulunduğunu M. Fuad Sezgin, *Târihu't-Türâsi'l-Arabî* isimli eserinde zikretmektedir. (Sezgin, 1991: I, 85) David Fitz tarafından 1902 yılında Biritish Müzesine kazandırılan bu yazmanın filmlerinin bir kopyası Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde mevcuttur. (Sezgin, 1991: I, 85; Hamurcu, 2009: 136; Mahmutoğlu, 2009: 471.)

Eserin girişinde Mukâtil'e ulaşan isnâd zinciri verilmiştir. Sonra da Mukâtil, cehennem köprülerini geçebilmek için insanoglunun, yedi yerde durdurulacağını ve onlara evvela îmândan, sonra namazdan, daha sonra da zekâttan, oruçtan, hacdan, ömründen ve zulüm yapıp yapmadığından sorulacağını, bu suallere cevap verebilirse Cennete gireceğini anlatır ve amellerin îmânsız kabul edilmeyeceğini söyler. İslâm'ın esas rüknünün îmân olduğunu ifade ettikten sonra, îmânın tefsirine başlar. (Mukâtil b. Süleyman, 1980: 11; Cerrahoğlu, 1973: 24)

Mukâtil genel olarak bu eserini sekiz bâba ayırmış ve her bâb içerisinde, o bâba ait ahkâma taalluk eden meseleleri ele almıştır. Bu husustaki âyetlerin delâlet ettiği hükümleri ortaya koymuş, bu hükümleri teyid edici mahiyette, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûna ulaşan isnâdlar vermiştir. Zehebî, bu eserin Mansûr b. Abdilhamid Baverdî tarafından rivâyet edildiğini ve içerisinde birçok hadîsin bulunduğunu, zayıflığına rağmen hadîslerin yazılabileceğini söyler. Eserde bazen isnâdlardan sonra, Mukâtil'in şahsi görüşleriyle meseleleri izah ettiği, bazı yerlerde de kıraat hususlarına temas ettiği görülür. (Cerrahoğlu, 1973: 25)

1.2.3. el-Vücûh ve'n-Nezâir

Her dilde ve her eserde olduğu gibi Kur'an'ı Kerim'de de, çeşitli manalarda kullanılan müsterek lafızlar vardır. Bir kelimenin bir âyette ifade ettiği mana ile yine aynı kelimenin diğer âyetlerde ifade ettiği anlamlar bazen aynı olmamaktadır. Bu hususa tefsir ilminde "el-Vücûh" denir. Birden çok kelimenin aynı manayı ifade etmesine ise "en-Nezâir" denir. (Zerkeşî, 1376/1957: I, 102) Genellikle her iki husus bir arada mütalaa edildiğinden, bu konuda yazılmış eserler "el-Vücûh ve'n-Nezâir" adıyla anılmışlardır.³ Mukâtil'in eserlerini zikreden müellifler, kendisinin bu alanda da eser telif ettiğini söylemektedirler. Mukâtil'in bu eserinin başlangıcından ve muhtevâsından anlaşıldığına göre eser sadece el-Vücûh'a aittir. Zira eserinin ismi "*Vücûhu Harfi'l-Kur'an*" dır. (Cerrahoğlu, 1973: 22) Bu eserde hiç bir isnâd mevcut olmadığı gibi, Mukâtil'in mezheb ve düşüncelerini ve hatta temayülllerini aksettirecek bir delil de mevcut değildir. Elde mevcut ilk eser olması bakımından önemlidir. (Cerrahoğlu, 1973: 24)

2. Cerh ve Ta'dil Açısından Mukâtil b. Süleyman

Kaynaklarda Mukâtil'in hem ilmî durumu hem de tefsir alanındaki otoritesi ile alakalı birtakım bilgiler zikredilmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi İmâm Şâfiî, Mukâtil'in tefsir alanında otorite olduğunu ifade etmiştir. (Zehebi, 1382/1963: IV, 173) Aynı şekilde birçok âlim onun ilminin genişliğini dile getirmiştir ki bunlardan bir kısmı şöyledir:

³ Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasan b. Abdullah, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, Thk. Muhammed Osman, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 1428/2007. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nezâir fi'l-İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, Thk. Muhammed Abdülkerim, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984; ed-Dâmegânî, Ebu Abdullah Hüseyin b. Muhammed, *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir li-Elfâzi'l-Kitabillâhi'l-Aziz*, Thk. Muhammed Hasan Ebu'l-Azm ez-Zefitî, Vezâretü'l-Evkâf, Kahire 1412/1992.

Mukâtil b. Hayyân'a; Mukâtil b. Süleyman'ın mı yoksa kendinin mi daha bilgili olduğu sorulunca şu cevabı vermiştir: “Âlimlerin içinde Mukâtil'in ilminin konumu, denizlerin okyanuslara konumu gibidir.” (Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 436) Abbâd b. Kesîr, “Allah'ın Kitabı'nu ondan daha iyi bilen kimse kalmadı,” diyerek onun Kur'ân'a hâkimiyetini dile getirmiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 250; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 438) Yine Bakıyye b. Velîd, Mukâtil b. Süleyman hakkında Şu'be'ye bir şey sorulduğu zaman, “Şube'nin onu hayırla yâd ettiğini, onun hakkında hep hayır söylediğini çok duydum” demiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 249; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 435; İbn Asâkir, 1415/1995: LX, 115.)

Mukâtil b. Süleyman'ı tenkit eden kimseler hakkında İbrâhim el-Harbi'nin değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Kasım b. Ahmed şöyle demektedir: “İbrâhim el-Harbi, Mukâtil'in kitaplarını benden aldı ve o kitapları inceledi. Ben de ona bir gün dedim ki insanlara ne oluyor ki Mukâtil'i ta'n ediyorlar. O da insanlar onu çekemediklerinden ve hasedlerinden dolayı ta'n ediyorlar, dedi.” (İbn Hacer, 1404/1984: X, 249; İbn Asâkir, 1415/1995: LX, 118.) Abbâd b. Kesîr'in de, İbrâhim el-Harbi ile aynı düşüncede olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Şibl'den şöyle rivâyet edilmektedir: Abbâd b. Kesîr bana “Seni Mukâtil'den rivâyetten alıkoyan şey nedir?” dedi. Ben de “Bizim beldemiz ondan rivâyette bulunmayı uygun bulmuyor” deyince, Abbâd bana, “sen onu kerih görme. Çünkü Allah'ın kitabını ondan daha iyi bilen kimse kalmadı” dedi. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 249)

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Mukâtil'in ilminin genişliği, özellikle Kur'ân ilimleri alanındaki başarısı, döneminde yaşamış âlimler tarafından kabul görmüştür. Bununla birlikte dönemindeki bazı kimseler tarafından düşmanlık beslendiği, bu düşmanlığın sebebinin ise çekememezlik ve hased olduğu, bu yüzden ondan rivâyetin azaltıldığı hatta ta'n edildiği ifade edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Mukâtil hakkındaki eleştirilerin bir kısmı ön yargılardan ve kıskançlıktan kaynaklanmaktadır.

Netice itibariyle Mukâtil hakkındaki övgülerin daha çok tefsirciliği bazen de ilminin genişliği ve şahsiyetine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple İmâm Şâfiî, Abbâd b. Kesîr, Şu'be, Hammâd b. Ebî Hanîfe ve Mukâtil b. Hayyân gibi âlimlerin Mukâtil hakkındaki övgülerinin, onu tevsik etme manasına geldiğini söylemek güçtür. Zira hakkındaki bu övgüler onu tevsik etmenin dışında diğer ilimlerdeki yetkinliğine ve şahsiyetine münhasırdır. Hadîs imâmlarının bir şahsı methetmeleri ile “şu kimse sikadır.” demeleri arasında fark olduğu bilinmektedir. (Mukatil b. Süleyman, 2002: V, 52.) Nitekim Mukâtil'in, birçok yönden eleştirildiği görülmektedir ki bunlardan bazılarını burada ele almak istiyoruz.

2.1. Hakkındaki Tenkitler

Mukâtil'in tefsir ilmindeki konumunun takdir edilmesine karşın, hadîs ilminde birçok noktada şiddetli bir şekilde tenkit edildiği görülmektedir. Bu

anlamda o, bid'at, tedlis, fîsk, rivâyetlerinde fazla hata yapma ve hadis uydurma gibi birçok konuda itham edilmiştir.

2.1.1. Bid'at Ehlinden Olmakla Suçlanması

Mukâtil b. Süleyman bid'at ehlinden olmakla yani ircâ, teşbîh ve tecsîm gibi muhtelif fikirleri yaymakla itham edilmiştir. Örneğin "İmânın bulunduğu yerde, günah hiçbir zarar vermez." düşüncesinden dolayı Mukâtil, Mürcie'den olmakla suçlanmıştır. Hatta onun bu düşünceyle tanınıp, meşhur olduğu dâhi söylenmiştir. (Şehristani, 1992: 78, 113; el-Eş'arî, 1400/1980: 151-152. Watt, 2010: 190.) Eş'arî, Mukâtil'i Mürcie'den saymış ve Mürcie'den sayma gerekçesini ise yukarıda ifade edilen söze dayandırmıştır. Şehristânî de onu Mürcie listesinde göstermiş ve onun şöyle dediğini aktarmıştır: "Ma'siyet; tevhid ve imân sahibine zarar vermez ve mümin olan kişi cehenneme girmez." (Şehristani, 1992: 78) Yani kişi Allah'a şirk koşup dinden çıkmadığı sürece, günahlarından dolayı cezalandırılmaz. Şehristânî, bu bilgiyi verdikten hemen sonra Mukâtil'den nakledilen sahih görüşe göre, âsî müminin kıyamet günü yapmış olduğu günahlar nispetinde sırat köprüsü üzerinde azab göreceğini ifade etmiştir. (Şehristani, 1992: 143) Mukâtil'e nisbet edilen bu itikadi düşünce, hem kendi dönemindeki hem de sonraki dönemlerdeki ulemânın tepkisini çekmiş ve onları onun mürciî olduğu düşüncesine sevk etmiştir.

Yine İshâk b. İbrâhim el-Hanzeli, Mukâtil'in bid'at ehlinden olduğunu şu ifadelerle anlatır: Horasan, üç kişi çıkardı ki bunların bid'at ve kizb konusunda bir benzeri yoktur. Bunlar şu kimselerdir; Cehm b. Safvân, Mukâtil b. Süleyman ve Ömer b. Subh'tur. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 443)

Buna ilaveten kaynaklarda onun teşbîh ve tecsîm düşüncesinde olduğunu bildiren birçok rivâyet bulunmaktadır. Örneğin İbn Hibbân, "Mukâtil, Müşebbihe idi, Yüce Allah'ı mahlûkâta benzetiyordu (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252), derken Ebû Hanîfe şunu söylemiştir: "Bize doğudan iki olumsuz düşünce geldi. Birisi Cehm b. Safvân'ın sıfatları nefyetmesi, diğeri ise Mukâtil'in teşbîhte bulunmasıdır." Ebû Hanîfe'den gelen bir başka rivâyet ise şöyledir. "Cehm b. Safvân sıfatların nefyi konusunda aşırı gitti ve nitekim Allah hiçbir şey değildir, "إنه ليس بشئ" dedi. Mukâtil de aynı şekilde sıfatları ispat konusunda ifrata düştü ve sonunda Allah'ı mahlûkâta benzetti." (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 442; Zehebi, 1382/1963: IV, 173)

Bütün bu iddialar bir yana Mukâtil b. Süleyman, teşbîh ve tecsîm gibi bir düşünce içinde olmadığını bizzat halifeye söylemiştir. Kaynaklarda yer alan rivâyete göre dönemin halifesi Mukâtil'i huzuruna çağırarak; "Bana senin Allah'ı mahlûkâta benzettiğin bilgisi ulaştı" deyince; Mukâtil, ona: "Ben ancak Allah'ın tek olduğunu, samed olduğunu, doğmadığını ve doğrulmadığını söylüyorum. Kim bunun dışında bir şey söylerse yalan söylemiştir" şeklinde cevap vermiştir. (İbn Adî, 1988: VI, 435; İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 439) Buna göre Mukâtil, bu

konuda kendisine yöneltilen suçlamaları veya hakkındaki bu iddiaları kabul etmemektedir. Bununla birlikte onun günümüze ulaşan eserlerinden hareketle müşebbihe yahut mücessimeden olduğunu ve bu fırkaların propagandasını yaptığını söylemek de mümkün gözükmemektedir. Bunun yanında İbn Teymiyye teşbih ve teccimle ilgili rivâyetlerin Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilmesinin uydurma olduğunu zikretmiş ve Mukâtil'in teşbih düşüncesinde olmadığını savunmuştur. (İbn Teymiyye, 1986: II, 618.)

2.1.2. Tedlîs ve İrsâl Yaptığı İddiası

Mukâtil'in itham edildiği noktalardan birisi de tedlîs yaptığı iddiasıdır. Tedlîs, lügatte malın ayıbını müşteriden gizlemek anlamına gelmektedir. Terim olarak ise isnâddaki ayıbı gizlemek ve isnâdın zahirini güzelleştirmek (Mahmûd Tahhân, 2004: 96) veya bir kusuru ya da hoş görülme bir özelliği bulunan bir hadîsi, bunun bulunmadığını zannettirecek şekilde rivâyet etmektir. (Aydınlı, 2011: 312.)

Kaynaklarda Mukâtil'in tedlîs ve irsâl yapmasıyla (İrâkî, 1999: I, 313) ilgili birçok örnek bulmak mümkündür. Örneğin Mukâtil'in Kelbî'den işitmediği hadîsleri nakletmesi, tedlîsü'l isnâd kapsamında değerlendirilebilir. Söz konusu bir rivâyet şöyledir:

Hârice, Mukâtil b. Süleyman'ın rivâyette bulunduğu bir sırada ona uğradı ve Mukâtil'in : "Ebû'n Nadir (yani Kelbî) bize şöyle şöyle rivâyet etti, dediğini duydu. Bu durumu Hârice, Kelbî'ye bildirince birlikte Mukâtil'e gittiler. Kelbî, Mukâtil'e şöyle dedi: "Vallahi bu hadîsleri ben sana rivâyet etmedim." Sonra ona tekrar yaklaştı ve şöyle dedi. "Ey Ebu'l Hasan! (yani Muâtil) Ebû Nadir benim ve sana bu hadîsleri asla rivâyet etmedim." Bunun üzerine Mukâtil şöyle dedi: "Ey Ebû Nadir, sus! Şüphesiz ki bizce hadîsin süsü, rical ile (olur) dir." (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 445)

Aynı şekilde Mukâtil'in, Dahhâk b. Müzâhim ve Mücâhid ile mülâkî olmadığı halde onlardan rivâyette bulunduğu tabakât kitaplarında zikredilmiştir. Mukâtil'in doğumundan dört sene önce Dahhâk'ın vefat ettiği bazı rivâyetlerde ifade edilmiştir. (İrâkî, 1999: I, 313) Süfyân b. Uyeyne ve Abdurrezzak b. Hemman, Mukâtil'in Dahhâk'a yetişmediği kanaatinde (el-Bağdâdî, 2002: XV, 207) olsalar da Mukâtil, Dahhâk'a yetiştiğini bizzat kendisi ifade etmiştir. İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer gibi âlimlerin eserlerinde zikrettikleri rivâyet şu şekildedir. Süfyân b. Uyeyne anlatıyor: Mukâtil b. Süleyman'a geldim ve dedim ki insanlar senin Dahhâk'a yetişmediğini söylüyor. O da sübhanallah! Ben babamla beraber Dahhâk'a geldim ve ikimiz aynı mekânda bulduk, dedi. (İbn Adî, 1988: VI, 435; Zehebi, 1382/1963: IV, 173; İbn Hacer, 1404/1984: X, 250) İbrâhim el-Harbi ise Mukâtil'in Mücâhid'den bir şey işitmediğini ve ona mülâkî olamadığını ileri sürmüştür. (İrâkî, 1999: I, 313)

2.1.3. Fâsıklık ve Fâcirlikle İtham Edilmesi

Rical kitaplarında Mukâtil'in fâsık olduğu ifade edilmiştir. Hârice b. Mus'ab, Mukâtil için şu ifadeyi kullanmıştır: "Bizim yanımızda Cehm b. Safvân ile Mukâtil b. Süleyman fâsık ve fâcir idiler." (İbn Hibbân, 1396: III, 16; İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 443) Ancak Hârice b. Mus'ab hangi sebepten dolayı Mukâtil'in fâsık olduğunu söylemez. Hârice'nin Cehm ile Mukâtil'i aynı cümle içinde zikredip her ikisinin de fâsık ve fâcir olduklarını ifade etmesinin sebebi Cehm'in sıfatları nefyetmesi, Mukâtil'in ise teşbihle itham edilmesi olabilir. Çünkü bu dönemde Cehm b. Safvân ile Mukâtil b. Süleyman Allah'ın sıfatları konusunda büyük bir tartışma içine girmişler hatta birbirlerinin düşüncesini nakzeden birer kitap yazmışlardır. İşte bu kelimî tartışmadan dolayı Hârice, Mukâtil'i fâsık ve fücûr ile nitelendirmiş olabilir.

Öte yandan kaynaklarda Hârice'nin Mukâtil için büyük bir düşmanlık beslediği ifade edilmiştir. O, Mukâtil için şöyle der: "Ne Yahudi'nin ne de Zimmî'nin kanı helal değildir. Bununla birlikte keşke Mukâtil'i öldürme imkânım olsa da kimsenin görmediği bir yerde bunu yapsam." (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251)

Hadîs kaynaklarında muasır râvîlerin birbirleri hakkındaki cerhin aralarında husumet olabileceği endişesinden dolayı kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir ki Hârice'nin ifadesinden hareketle bu kaidenin ne kadar yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki Hârice, münekkidlerce zayıf kabul edilen bir kişidir. Örneğin Yahyâ b. Maîn onun sika olmadığını, Ahmed b. Hanbel oğlu Abdullah'a ondan bir şey yazmamasını, İbn Hibbân onun haberiyle ihticâc edilemeyeceğini, İbn Mübârek ve Dârekutnî ise zayıf bir râvî olduğunu söylemiştir. (İbnu'l Cevzi, 1406: I, 243) Dolayısıyla mecrûh bir râvînin başka bir râvî hakkındaki cerhi ne derece dikkate alınabilir. Netice olarak Mürciî olmakla itham edilen (Zehebi, 1405/1985: VII, 327) Hârice'nin Mukâtil'i fâsık ile itham etmesi Mukâtil'in fâsık olduğu konusunda tek başına yeterli değildir.

2.1.4. Rivâyetlerinde Fazla Hata Yapması

Mukâtil b. Süleyman'ın eleştirildiği hususlardan birisi de rivâyetlerinde aşırı derecede yanlışlık yapmasıdır. Bir râvînin rivâyet esnasında fazla hata yapması, hıfzının zayıf olduğuna işaret etmektedir.

Mukâtil'in hadîs rivâyeti sırasında hata yaptığına dair rical kitaplarında birçok örnek zikredilmektedir. Meselâ Abdussamed b. Abdilvaris şöyle anlatıyor: Mukâtil b. Süleyman yanımıza geldi ve Ata'dan birtakım hadîsleri bize rivâyet etmeye başladı. Sonra da aynı hadîsleri Dahhâk b. Müzâhim'den, daha sonra da aynı hadîsleri Amr b. Şuayb'dan rivâyet etti. Bunun üzerine biz de ona dedik ki bu hadîsleri sen bu kimselerden mi işittin. O da bu hadîslerin tamamı onlardandır dedi ve daha

sonra hayır! Vallahi bu hadisleri bunlardan mı işittim bilmiyorum, dedi. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 443)

Buna benzer bir rivâyet Muhammed b. Dâvûd el-Hüdânî tarafından rivâyet edilmiştir. el-Hüdânî, İsâ b. Yûnus'un şöyle dediğini rivâyet eder. Hafs b. Gıyas ile Mukâtil'e geldik ve ona bir hadis sorduk. Dedi ki bu hadisi bana Dahhâk haber verdi. Birkaç gün sonra aynı hadisi sorunca, bu hadisi bana Atâ rivâyet etti, dedi. Daha sonra tekrar Mukâtil'e geldik ve aynı hadisi ona sorduk, Ebû Cafer veya filan bu hadisi bana haber verdi, dedi. (Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 443) Yine Abbâs b. Velîd b. Mezîd babasından şöyle rivâyet ediyor: Mukâtil'den bir takım şeyleri sordum. O da bana her biri diğerini nakzeden hadisleri rivâyet ediyordu. Ben bu hadislerin hangisini alayım deyince, istediğini al dedi (hangisini istersen al). (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251)

Yukarıdaki örneklerde de açıkça görüldüğü gibi Mukâtil, naklettiği rivâyeti hangi hocasından aldığını tam olarak hatırlayamamakta ve farklı kişilere nispet etmektedir. Aynı zamanda rivâyetlerinde çelişkilerin olduğu bildirilmektedir. Bütün bunlar Mukâtil'in zabtının zayıf olduğuna ve rivâyet ederken hata yaptığına işaret etmektedir.

2.1.5. Hadîs Vaz'ı ve Yalan Söylediği İddiası

Mukâtil b. Süleyman'ın en çok itham edildiği noktalardan biri hadis vaz' ettiği iddiasıdır. Kaynaklarda bunu delillendiren birçok örnek vardır. Meselâ İmâm Nesâî onu, hadis vaz'ıyla meşhur olan dört kişi arasında saymış ve şöyle demiştir: "Hadîs vaz'ıyla meşhur dört kişi vardır. Bunlar: Medine'de İbrâhim b. Ebî Yahyâ, Bağdat'ta el-Vâkidi, Horasan'da Mukâtil b. Süleyman, Şam'da Muhammed b. Şu'be'dir. (İbnu'l Cevzi, 1406: III, 137) Buna benzer bir rivâyet Ahmed b. Hanbel tarafından da nakledilmiştir. (el-Bâcî, 1986: I, 295)

Mukâtil b. Süleyman'ın, ilk yalanını da Ashâb-ı Kehf hakkında söylediği kaynaklar tarafından zikredilmiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 444) Vekî', Mukâtil'in yalan söylediğine şahid olduğunu ve bundan sonra da ondan hadis yazmadığını belirtir. Vekî'ye isnâd edilen rivâyetler şöyledir. Vekî', "Mukâtil ile karşılaştık yalan söylüyordu." (İbn Hibbân, 1396: III, 15) Başka bir rivâyette ise Ali b. Haşrem, Vekî'nin şöyle dediğini rivâyet eder: "Mukâtil'in yanına gittik, yalan söylediğini gördük ve ondan hadis yazmadık." (İbn Hacer, 1404/1984: X, 251)

Mukâtil'in idareciler hakkında da yalan söyleme teşebbüsünde bulunduğu iddia edilmiştir. Örneğin Abbâsî Halîfesi Mehdi'nin veziri Ebû Abdillah, Mehdi'nin şöyle dediğini anlatıyor. "Sen Mukâtil'in bana söylediği şeye bak! Diyor ki istersen Abbâsîler hakkında sana hadis uydururum. Ben de dedim ki benim buna ihtiyacım yok." (Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 446)

Kaynaklardaki bu rivâyetlere ilave olarak Mukâtil bizzat kendi hakkında da “yalancı” vasfını kullanmıştır ki bu da Mukâtil’in yalancı olduğuna delil gösterilmiştir. Buhârî’nin, Süfyân b. Uyeyne kanalıyla aktarmış olduğu söz konusu rivâyet şöyledir: “İbn Uyeyne diyor ki Mukâtil’in şöyle dediğini duydum. ‘150 yılında büyük Deccal çıkmazsa bilin ki yalancıyım.’ (Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 445; Zehebi, 1382/1963: IV, 173)

2.2. Mukâtil b. Süleyman Hakkında Kullanılan Cerh Lafızları

Münekkitlerin, cerh ve ta’dil ilminin kurallarına göre tenkit ettikleri kimselerin rivâyetlerinin kabulünü veya reddini gerektiren ictihadi hükümleri ifade etmek üzere kullandıkları lafızlara cerh ve ta’dil lafızları denir. (Aşıkutlu, 1993: 398) Münekkitler, Mukâtil b. Süleyman’ı cerh etmişler ve onun hakkında birtakım cerh lafızları kullanmışlardır. Bu lafızlardan bir kısmı üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

2.2.1. Leyse bi-Şey’

Hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren muhaddislerin çoğu tarafından metrûk râviler hakkında şiddetli cerh lafzı olarak kullanılan “ليس بشيء” tabiri ve bu tabirin türevleri Mukâtil hakkında da kullanılmıştır. Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ el-Kattân, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a gibi muhaddislerin bu tabiri mervî hakkında “son derece zayıf, metrûk” anlamında kullandıkları bilinmektedir. (Yücel, 1998: 114-115)

Buhârî, Mukâtil hakkında “لا شيء البتة” tabirini, Vekî’ b. Cerrah ve Yahyâ b. Maîn “ليس حديثه بشيء” tabirini kullanmıştır. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252; Mizzî, 1400/1980: XXVIII, 449; Zehebî, 1382/1963: IV, 173) Kaynaklarda İbn Maîn’in bu tabiri râvî hakkında “hadîsi az” anlamında kullandığını ifade eden açıklamalar mevcuttur. (İbn Hacer, 1379: I, 421, Coşkun, 2014: 82) Abdülfettah Ebû Gudde ise ilk görüşünde İbn Maîn’in bu lafzı genelde “rivâyeti az”, bazen de “zayıf râviler” hakkında kullandığını belirtmişse de daha sonra pek çok örneğe dayanarak sanılanın aksine İbn Maîn’in de diğer münekkidler gibi bu lafzı “zayıf râviler”, bazen de “rivâyeti az” olan râviler hakkında kullandığını tespit etmiştir. (Leknevî, 2013: 213)

Yine Muhammed b. Abdullah Ammâr el-Mevsilî, Mukâtil için “لا شيء” tabirini, Muhammed b. Sa’d el-Vâkidî ise “لم يكن بشيء” tabirini kullanmışlardır (Zehebî, 1382/1963: IV, 173) ki bu lafızlar, aynı anlama delâlet etmek üzere “ليس بشيء” terimi yerine kullanılan lafızlardır.⁴

2.2.2. Münkeru’l-Hadîs

Sözlükte bilinmeyen, hoş karşılanmayan gibi anlamlara gelen (İbn Manzûr, 1414: V, 233) münker lafzı Muhaddisler tarafından mazi, muzari

⁴ Ahmed b. Hanbel bu terimi *İlel* isimli eserinde “حديثه حديث أهل الكذب , احاديثه موضوعه , يضع الحديث” lafızlarıyla birlikte kullanmıştır. Birlikte zikredildiği diğer lafızlardan söz konusu tabirin hadîs uyduran, yalancı, hadîs hırsızı, metrûkul hadîs, hadîsleri hiçbir şekilde yazılmayan, çok yanılan ve çok hata yapan râviler hakkında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için Bkz. Ahmed b. Hanbel, 1408/1988: I, 245; II, 380; Yücel, 1998: s. 108.

şekilleriyle “doğru bulmadı, son derece yanlış olduğunu söyledi, münker hadîs rivâyet etmektedir” anlamlarında kullanılmıştır. Kelime, bir hadîs terimi olarak mervî hakkında hicrî üçüncü asırdan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Münker terimini bu asırda kullanan ilk muhaddis, İshâk b. Râhûye’dir. (Yücel, 1998: 82) Münker kelimesi ilk dönemlerden itibaren “Zayıf râvînin sika râvîlere muhalif olarak rivâyet ettiği hadîs”, “Zayıf veya sika râvînin teferrüd ettiği hadîs” ve “Mevzu hadîs” olmak üzere üç farklı anlamda kullanılmıştır. Ancak ilk kullanımının yaygın, son ikisinin ise daha az olduğunu söylemek mümkündür. (Yücel, 1998: 82)

Bu kavram Cerh ve Ta’dil kitaplarında Mukâtil hakkında da münekkid muhaddisler tarafından kullanılmıştır. Örneğin Muhammed b. Sa’d el-Vâkidî, “ashâbu hadîs Mukâtil’in hadîslerinden sakınır ve onun hadîslerini münker olarak görürlerdi” demiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252) Buhârî de Mukâtil için Münkerü’l Hadîs “منكر الحديث” tabirini kullananlardandır. (Buhari, Tarih, VIII, 14) Ebû Zür’a, Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel gibi hicrî üçüncü asır muhaddisleri bu terimi metrûk râvîler hakkında kullanmıştır. Buhârî, söz konusu tabiri kendisinden rivâyetin caiz olmadığı kimseler hakkında kullandığını açıklamıştır. Ahmed b. Hanbel ise yalancı râvîlerden meydana gelen senedi “منكر الاسناد” diye tavsif etmiştir. (Zehebi, 1382/1963: I, 6; II, 202; Yücel, 1998: 82)

2.2.3. Seketû anh

“Hakkında bir şey söylemediler” manasına gelen bu tabir, hicrî üçüncü asırda sıkça Buhârî, nadiren Müslim ve Ebû Hâtim er-Râzî tarafından kullanılmıştır. (Yücel, 1998: 128) Buhârî’nin, “Seketû anh” lafzını kullandığı râvîlerden biri de Mukâtil b. Süleyman’dır. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252) Zehebî Buhârî’ye ait olan bu lafzın ilk bakışta cerh ve ta’diline değinilmemiş râvîler için kullanılmış olabileceğine dikkat çekerek “سكتوا عنه” ile râvînin metrûk olduğunu kastedtiğini ifade etmiştir. (Zehebi, 1412: 83) Buhârî’nin en kötü sözü “منكر الحديث”, “سكتوا عنه” gibi ifadelerdir. “كذاب” ve “متروك” gibi sözleri kullandığı çok az vakidir. (Zehebi, 1405/1985: XII, 439; Aşikkutlu, 1997: 186)

2.2.4. Metrûku’l-Hadîs

Zehebî, Ahmed b. Abdullah el-İclî, Zekeriyya es-Sâcî, Abdurraman b. el-Hakem b. Bişr b. Süleyman, Ebû Hâtim, Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, Amr b. Ali el-Fellâs ve Abdurraûf el-Münâvî gibi cerh ve ta’dil âlimleri Mukâtil’in Metrûku’l Hadîs “الحديث متروك” olduğunu ifade etmişlerdir. (el-İclî, 1985: II, 295; İbn Hacer, 1404/1984: X, 252-253; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 448-450)

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, cerh lafızlarını dört mertebeye ayırmış ve “متروك” tabirini dördüncü mertebedeki “كذاب” ve “ذاهب الحديث” kavramlarıyla birlikte

zikretmiştir. Buna göre bu tabir, İbn Ebî Hâtim'in râvî hakkındaki en ağır lafızlarından biridir. İbn Ebî Hâtim, bu lafızlarla cerhedilmiş bir râvînin hadîslerinin sâkıt olduğunu ifade etmiştir. (İbn Ebî Hâtim, 1952: II, 37) Zehebî ve Irakî ise cerh lafızlarını beş mertebeye ayırmışlar ve bahsi geçen kavrama üçüncü mertebede yer vermişlerdir. (Aşıkkutlu, 1997: 180-181)

2.2.5. Kezzâb

İbrâhim b. Ya'kub el-Cüzcânî, Mukâtil hakkında cesur bir yalancı "كذابا" veya cesur bir deccal⁵ "دجالا جسورا" ifadesini kullanmıştır. (Zehebi, 1382/1963: IV, 174; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 448) İbn Hibbân ise Mukâtil'in Allah'ı mahlûkâta benzettiğini, Yahudi ve Hristiyanlardan Kur'an ilimlerini aldığını (el-Bâcî, 1986: I, 271-272) ve hadîste de yalan söylediğini zikremiştir. Burada İbn Hibbân, "يكذب (yalan söyler)" ifadesini kullanmıştır. (Zehebi, 1382/1963: IV, 174-175) Dârekutnî de İbn Hibbân gibi "يكذب" ifadesini kullanmış ve onu metrûk kimselerden saymıştır. (Dârekutnî, 1404: III, 133.)

Zekeriyyâ es-Sâcî, Amr b. Ali el-Fellâs, Vekî' b. Cerrah ve Nesâî gibi âlimler Mukâtil'in yalan söylediğini kezzâb "كذاب" kavramıyla dile getirmişlerdir. (Zehebi, 1382/1963: IV, 173) Başka bir yerde ise Nesâî şöyle demiştir. "Hadîs uydurmakla bilinen yalancılar şu dört kişidir: Medine'de İbrâhim b. Ebî Yahyâ, Horasan'da Mukâtil, Şam'da Muhammed b. Saîd el-Meslûb, Bağdat'ta el-Vâkidî. (Zehebi, 1382/1963: IV, 173)

2.2.6. Diğer Lafızlar

Yukarıdaki lafızlara ilave olarak tarih ve tabakât kitaplarında münekkidler tarafından Mukâtil b. Süleyman hakkında kullanılan birtakım cerh lafızlarını görmek mümkündür. Örneğin Buhârî, "ذاهب", Yahyâ b. Maîn, "ليس بثقة", Ebû Ahmed el-Hâkim "ليس بالقوي عندهم", ifadesini kullanmıştır. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252-253; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 449) İbn Adî, Mukâtil'in hadîslerinin büyük bir kısmının mütâbisi bulunmayan hadîslerden oluştuğunu ifade etmiş ve bu zayıflıkla birlikte hadîslerinin yazılabileceği "يكتب حديثه" değerlendirmesinde bulunmuştur. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 450) Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih; Mukâtil'den bir şey rivâyet etmenin tuhaf bir şey olabileceğini babasından rivâyet etmiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252; Mizzi, 1400/1980: XXVIII, 448) Halîlî, ehli tefsirin nazarında Mukâtil'in yerinin büyük, ilminin geniş olduğunu, ancak hadîs rivâyeti konusunda hadîs hafızlarının onu zayıf kabul ettiklerini serdetmiştir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 253)

⁵ "Deccal" kelimesi cerh ve ta'dil ilminde şiddetli cerh tabiri olarak mecrûh râvîler hakkında "büyük yalancı" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Aşıkkutlu, 1997: s. 180-181.

Netice itibariyle Mukâtil b. Süleyman'ın cerh ve tadili hakkında şunları söylemek mümkündür. Mukâtil'in döneminde yaşamış bazı âlimler ondan övgüyle bahsetse de bu övgülerin çoğunluğu onun Kur'ân'a hâkimiyeti konusunda olmuştur. Bu nedenle de bu övgüler, onun hadis ilminde güvenilir bir râvî olduğunu göstermesi bakımından yeterli değildir.

Öte yandan Mukâtil, irca, teşbih, teccim, fîsk, hata yapma ve kizb gibi birçok açıdan itham edilmiş ve şiddetli bir şekilde tenkide tabi tutulmuştur. Fîsk, bid'at, teşbih ve teccimle suçlanma sebebinin daha çok Cehm b. Safvan ile Allah'ın sıfatları konusundaki tartışmalardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Hadis kriterlerine göre metrûk olarak görülen Mukâtil, kezzâb, deccâl, metrûku'l-hadîs, münkerü'l-hadîs ve seketû anı gibi tabirlerle cerh edilmiştir. Buradaki son üç lafzın mertebesi münekkîd muhaddislerce farklı olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu lafızların, Buhârî tarafından metrûk râvîler hakkında şiddetli cerh lafızları olarak kullanıldığı bilinmektedir. Mukâtil bazı münekkîdlerce daha hafif tabirlerle tenkid edilse de çoğunlukla hakkındaki tenkidler cerh lafızlarının en alt mertebesinde.

3. Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân'daki Rivâyetleri

3.1. Eserde İsmi Geçen Râvîlerin Durumu

Mukâtil'in *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserinde sahâbî râvîleri ile birlikte 83 râvî bulunmaktadır. Bu râvîler, sika olup olmadıkları veya Kütüb'ü Tis'a'da rivâyeti bulunup bulunmadıkları bakımından incelenmiş ve söz konusu râvîlerin 76'sının yani toplam râvî sayısının % 91,5'inin *Kütübü Tis'a'da* rivâyetinin bulunduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda sahâbî râvîleri ile birlikte bu râvîlerin 74'ünün, yani % 89'luk bir kısmının güvenilir olduğu görülmüştür. (Türkoğlu, 2015, 57-63.) Bu da Mukâtil'in bu eserde çoğunlukla güvenilir râvîlerden rivâyette bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Mukâtil'in Kelbî ile olan bir diyalogunda -bağlamı ve konusu farklı olmasına rağmen- güvenilir râvîlerin, hadisün süsü olduğunu ifade etmesi, seneddeki ricalin güvenilir olmasını önemseyişini göstermektedir. (İbn Hacer, 1404/1984: X, 252)

Eserde Mukâtil, Atâ b. Ebî Rebâh ve Amr b. Şuayb gibi âlimlerden daha çok rivâyette bulunmuştur. Mukâtil, Atâ'dan 29 hadis rivâyet etmiş ve Atâ en fazla rivâyette bulunduğu kişi olmuştur.

Eserin sonunda yer alan ve senedleriyle birlikte zikredilen birkaç rivâyet bulunmaktadır ki bunlar, sevkedilişleri bakımından eserin diğer bölümlerinden farklı bir görünüm arz etmektedir. Aynı zamanda bunlar Mukâtil'e de isnâd edilmemiştir. (Mukâtil, 1980: 280-285)

3.2. Eserde Kullanılan İsnadlar

İsnâdın sistemleştirilmeye ve yaygınlaştırılmaya çalışıldığı bir devirde yaşayan Mukâtil b. Süleyman, hadis ilminde zayıf hatta metrûk olarak

kabul edilmesine rağmen isnâd çalışmalarına kayıtsız kalmamış ve özellikle *Tefsîru'l-Hamsi Miati Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserinde zikrettiği rivâyetlerin birçoğunun senedini vermiştir. Eser, fıkıh kitabı niteliğinde olmasına rağmen hadislerin birçoğunda senedlerin zikredilmesi dikkate şâyandır. Bununla birlikte hadis ilmi dışındaki tefsir, fıkıh ve siyer kaynaklarında haberler nakledilirken, genel olarak o haberin senedi verilmez. Bunun da birtakım sebepleri vardır. O sebepleri A'zami şöyle sıralamıştır: (A'zami, 1993: 197-200)

1. İsnâdın tamamını ve kâfi miktarda kaynağı zikretmek eseri hacimli yapacağı için isnâdlar kesilmiş ve onların gayeye hizmet maksadıyla mümkün olan en az iktibasla yetinilmiştir.

2. Erken devirlerde telif edilmiş hadis dışı literatürde bütün isnâdın terkedilmesi ve en yüksek merciden doğrudan doğruya iktibas yapılması yaygındır.

3. Ebû Yûsuf'un isnâd kullanımından görüyoruz ki o, muttasıl isnâd kullanırken isnâdı keser ve birkaç sayfa önce zikrettiği bir ismi tekrar zikretmek gerektiği zaman "racül" şeklinde anonim bir ifade kullanır. Aynı uygulama diğer hukukçularda da görülmektedir.

4. Âlimlerce ma'ruf olan hadisler için sened ve metin vermeden "Rasûlullah'ın sünneti" gibi tabirlerle o hadîse atıfta bulunulmuştur.

Mukâtil b. Süleyman'ın elimizdeki eserleri, ağırlıklı olarak tefsir ve fıkıh disiplinleri ile ilgili olup yukarıdaki özellikleri onun eserlerinde de görmek mümkündür. Dolayısıyla bahsi geçen eserde muttasıl senedlerle birlikte munkatı senedler de bulunmaktadır. Özellikle âyetlerin sebebi nüzullerini verirken çoğunlukla haberlerin senedini zikretmez. (Mukâtil b. Süleyman, 1980: 72, 143, 171, 177, 197, 203) Bu, eserin hacmini büyütmemeye mülahazasıyla yapılmış olabileceği gibi gayeye hizmet edecek kısmını vermekle yetinme düşüncesiyle de yapılmış olabilir.

Bazen de Mukâtil, sadece hadîsi aldığı hocasının ismini zikreder ve kaynakla hocası arasındaki râvileri düşürür. Meselâ eserinin hemen baş tarafında imânın kapsamına girecek şeyleri Bakara sûresinin ilk âyetleriyle açıklar, ardından Cibril hadîsi olarak bilinen meşhur hadîsi munkatî' senedle zikreder:

Mukâtil b. Süleyman Abdullah b. Büreyde'den rivâyetle şöyle dedi: Cebraîl, Nebî (s.a)'ye geldi ... (Mukâtil b. Süleyman, 1980: 13)

Cibril hadîsi, Hz. Ömer, Ebû Hureyre ve Ebû Zerr gibi sahâbiler tarafından nakledilmiştir. (Buhari, 1422: İman, 36; Nesai, 1406/1986: İman, 6; İbn Mâce, 1430/2009, Ebvâbü's-Sünne, 9) Abdullah b. Büreyde, Hz. Ömer kanalıyla gelen rivâyetin senedinde bulunmaktadır. Kaynaklarda sika olduğu bildirilen Abdullah, aynı zamanda Merv'in kadısı, Mukâtil'in de hocasıdır. Mukâtil, Hz. Ömer ve Abdullah b. Büreyde arasında bulunan İbn Ömer ve Yahyâ b. Ya'mer'i düşürmüş, doğrudan hadîsin metnini vermiştir. (İbn Mâce, 1430/2009, İman, 9)

Mukâtil'in maksadı burada inanç esaslarını açıklamak olduğundan sadece hocasının ismini vermekle yetinmiş olabilir. Burada senedin tamamını vermemesinin bir sebebi de âlimler arasında bu hadîsin meşhur ve ma'ruf olması olabilir.

Bazen de içinde Mukâtil'in bulunduğu bir isnâdla beraber, başka bir isnâd daha zikredilmekte ve rivâyet birden çok isnâda bağlanmaktadır. (Mukâtil, 1980: 204, 206) Aşağıda verilen isnad bu kullanımın bir örneğidir;

Haddesenâ Mukâtil an Atâ an İbn Abbâs ve an Ebî Bekr ve Aîşe (ra.) ve an Abdilkerim an Mücâhid ve İbn Tâvûs...

Mukâtil b. Süleyman, hadîşçilerin “esahhu'l-esânîd” diye isimlendirdikleri senedlere de eserinde yer vermektedir. Hadîs Usûlünde râvide aranan vasıflar bakımından en yüksek derecede olan isnâda “esahhu'l-esânîd” adı verilmiştir. (Uğur, 1992: 81) Burada işaret etmek gerekir ki, “esahhu'l-esânîd” kabul edilen isnâdlar, sahâbiye kadar ulaşan rivâyet yolları, isnâdı teşkil eden râviler, hadîs âlimleri ve beldelelere göre itibarî olarak değişmektedir. Her hadîs âliminin veya belde halkının en sahih kabul ettiği isnâd, ya rivâyetlerine ya da aralarından yetişen meşhur hadîs imâmına göre diğerinden farklılık göstermektedir. (Uğur, 1992: 81) Meselâ, Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye'ye göre en sahih isnâd, ez-Zührî→Sâlim b. Abdillâh→Babası Abdullah b. Ömer→Hz. Ömer isnâdıdır. Gâyet tabiî olarak bu iki hadîs âlimine göre en sahih hadîsler, bu isnâdla rivâyet edilenlerdir. Yahyâ b. Maîn; el-A'meş→İbrâhim en-Nehâî→Alkame→İbn Mesûd isnâdını en sahih isnâd kabul ederken, Buhârî; Mâlik→Nâfi'→İbn Ömer isnâdının en sahih isnâd olduğunu ifade etmektedir. (Hâkim, 1977: 53-58; Uğur, 1992: 81)

Muhaddislerin en sahih isnâd olarak değerlendirdikleri senedlerden hareketle, Mukâtil'in rivâyetleri ele alındığında şöyle bir tablo karşımıza çıkar.⁶

1. *Nâfi'* → *İbn Ömer* (Mukâtil, 1980: 19, 76, 77, 194, 199)

Buhârî'nin Malik b. Enes ile birlikte en sahih isnâd olarak kabul ettiği bu senedi Mukâtil beş yerde kullanmaktadır.

2. *Zührî* → *Saîd b. Müseyyeb* (Mukâtil, 1980: 210)

3. *Muhammed b. Sîrîn* → *Ebû Hureyre* (Mukâtil, 1980: 42)

4. *Amr b. Şuayb* → *Babası* → *Dedesi* (Mukâtil, 1980: 30, 41, 47, 76, 118, 163, 164, 174, 175)

Mukâtil, bu senedle 12 rivâyeti eserine almıştır. Bu senedin sahih mi zayıf mı olduğu tartışılmıştır. Ahmed Muhammed Şâkir, bu senedin “esahhu'l-esânîd” olduğunu söyler. (Ahmed Muhammed Şâkir, 1996: 104)

5. *Katâde* → *Enes b. Mâlik* (Mukâtil, 1980: 174)

⁶ Esahhu'l Esânîd hakkında geniş bilgi için Bkz. İbnü's-Salâh, 1986: s. 15-16; Ahmed Muhammed Şâkir, 1996: s. 101-105.

6. *Abdullah b. Büreyde* → *Babası* (Mukâtil, 1980: 146)

Mukâtil'in muhaddislerin en sahih sened olarak kabul ettiği bu altı çeşit isnâdı kullanması, senedlerinin sıhhati açısından oldukça önemlidir.

3.3. Kaynağı Açısından Rivayetler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mukâtil'in mezkûr eserinde kaynağı açısından merfû', mevkûf ve maktû' rivâyetler bulunmaktadır. Eserde geçen rivâyetlerin kaynağı itibarıyla dağılımı şöyledir:

Eserin Adı	Eserdeki Merfû' Rivayetler	Eserdeki Mevkûf Rivayetler	Eserdeki Maktû' Rivayetler
Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'an	84 % 56,3	57 % 38,2	8 % 5,3

Şekil 1: Kaynağı Açısından Rivâyetlerin Dağılımı

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi rivâyetlerin % 55'ten fazlası merfû', %40'a yakını mevkûf, %5 civarında ise maktû' rivâyet bulunmaktadır. Her ne kadar merfû' rivâyetlerin sayısı ve oranı fazla olsa da mevkûf rivâyetlerden de istifade edildiği anlaşılmaktadır.

Mukâtil, bazı isnâdlarda hadîsin kaynağına işaret etmiş ve haberin Hz. Peygamber'e ait olduğunu belirtmek üzere “يرفعه” lafzını kullanmıştır. (Mukâtil, 1980: 53, 62, 65) Bilindiği üzere hadis usulünde eğer bir tabîî, hadîsi sahâbiye isnâd ettikten sonra “يرفعه”, “بئمه” veya “يبلغ به” gibi bazı tabirler kullanırsa o sözün veya fiilin asıl sahibinin Hz. Peygamber olduğu anlaşılmaktadır. (Koçyiğit, 2014: 161)

3.4. Rivayetlerin Kaynaklardaki Dağılımı

Mukâtil'in bahsi geçen eserindeki metinlerin bir kısmı aynı lafızlarla, bir kısmı benzer lafızlarla *Kütübü Tis'a* kaynaklarında; bir kısmı ise diğer kaynaklarda yer almaktadır. Bazı rivâyetlerin ise kaynağı tespit edilememiştir. Kaynaklardaki hadîslerin dağılımı şöyledir:

	Mukâtil'in Rivâyetleri	%	Şâhid Rivâyetler	%	Şâhid Rivâyetin Geçtiği Kaynak	Şâhid Rivâyetlerin Dağılımı	%
Mukâtil b. Süleyman'ın	97	65.1	370		Buhârî	36	7.6
					Müslim	36	7.6
					Tirmizî	52	11

Rivâyetleri ni Destekleyen Rivâyetleri n Kütübü Tis'a'daki Dağılımı				78.5	Ebû Dâvûd	52	11
					Nesâî	39	8.2
					İbn Mâce	44	9.3
					Mâlik b. Enes	27	5.7
					Ahmet b. Hanbel	61	12.9
					Dârimî	23	4.8
Mukâtil b. Süleyman'ın Rivâyetleri ni Destekleyen Rivâyetleri n Diğer Kaynaklar daki Dağılımı	37	24.8	101	21.4	Beyhâkî	24	5
					İbn Ebî Şeybe	21	4.4
					Dârekutnî	10	2.1
					Abdurrez zak	9	1.9
					Hâkim	9	1.9
					Taberânî	8	1.6
					İbn Huzeyme	3	0.6
					Tayâlisî	3	0.6
					İbn Hibbân	2	0.4
					Suyûtî	1	0.2
					Begavî	1	0.2
					İbn Mübârek	1	0.2
					Tahavî	1	0.2
					İbnü'l Mukrî	1	0.2
Ali el-Kârî	1	0.2					
Bezzâr	1	0.2					

					Saîd b. Mansur	1	0.2
					Ebû Nuaym	1	0.2
					Râzî	1	0.2
					Heysemî	1	0.2
					Şevkani	1	0.2
Başvurulan Kaynaklarda Bulunmayan Hadîsler	15	10					
Toplam	149	100	471	100		471	100

Şekil 2: Rivâyetlerin Kaynaklardaki Dağılımı

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere ilgili eserdeki 149 rivâyetin 97'si yani % 65.1'lik bir kısmı *Kütübü Tis'a*'da, 37'si yani % 24.8'lik bir kısmı ise diğer hadis kaynaklarında geçmektedir. Dolayısıyla bu rivâyetlerin yaklaşık % 90'ının hadis kaynaklarındaki şâhid rivâyetler ile takviye edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede, şâhid rivâyetlerin büyük bir kısmının makbul olduğu, 15 rivâyete ise başvuru olan hadis kaynaklarında bulunmadığı tespit edilmiştir.

Sonuç

Mukâtil b. Süleyman, Horasan'ın Belh şehrinde hicrî birinci asrın ikinci yarısında doğmuş ve ilim tahsiline burada başlamıştır. Daha sonra ilim tahsili ve hadis tahammül ve edası yolunda dönemin adeta klasiği olan "er-Rihle fi talebi'l ilm" anlayışından ve çeşitli siyasî sebeplerden dolayı muhtelif İslâm beldelerine seyahatlerde bulunmuştur. Bu seyahatleri sırasında dönemin ilmi tartışmalarına kayıtsız kalmayarak bu tartışmalara dâhil olmuştur. Özellikle Ehl-i Sünnet dışındaki muhtelif ekollerin fikirleri onunla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla ona isnad edilen birtakım görüşler hem yaşadığı dönemin hem de daha sonraki dönemlerin ilmi mahfilleri üzerinde büyük yankı uyandırmıştır.

Mukâtil b. Süleyman bir taraftan ilmi faaliyetlerini yürütürken diğer taraftan da yönetim ile son derece iyi geçinmiştir. Öyle ki Mukâtil, iktidar adına barış görüşmelerine dâhi katılmıştır. Buna ilaveten hem Emevî hem de Abbasî halifeleri, Mukâtil'in gerek ilmine gerekse diğer alanlardaki

görüşlerine başvurmuşlardır. Bütün bunlar Mukâtil'in gerek siyasî gerekse ilmî sahada ne kadar etkin bir konumda olduğunu göstermektedir.

Mukâtil b. Süleyman'ın, yazmış olduğu eserler daha çok tefsir ilmi ile ilgilidir. Bu alanda yazmış olduğu eserler, sonraki dönemler için kaynak niteliğindedir. Tefsir alanındaki yetkinliği ve otoritesi gerek dönemdeki gerekse kendinden sonraki âlimler tarafından dile getirilmiştir. O, her ne kadar tefsir ilminde otorite kabul edilmiş olsa da hadîs ilminde birçok noktada şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir. Bu anlamda Mukâtil, hadîs uydurma, bid'at, teşbîh ve teccîm ehlinden olma gibi birçok konuda itham edilmiştir. Bunun sonucunda da onun hadîs rivâyetine ehil olmadığı ifade edilmiştir. Mukâtil'in fîsk ve bid'at ehlinden olmakla suçlanmasının; Müşebbihe ve Mücessime ile itham edilmesinin temel nedeni, toplumun alışık olmadığı konuları gündeme taşınması ve belki de bu konuları biraz daha farklı bir üslupla dile getirmesi olduğu kanaatindeyiz. Kaldı ki bu suçlamalar bizzat Mukâtil tarafından da reddedilmiştir.

Münekkitlerin Mukâtil hakkındaki değerlendirmeleri bir yana araştırmamızda esas aldığımız *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserinde Mukâtil, hadîslerin büyük bir yekûnunu senedli bir şekilde rivâyet etmiştir. Üstelik bu senedlerde yer alan râvîlerin çoğunluğunun *Kütübü Tis'a*'da rivâyetinin bulunduğu ve bu râvîlerin çoğunun güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Bahsi geçen kitabın hadîs eseri niteliğinde olmamasına rağmen rivâyetlerin büyük bir kısmının senedli bir şekilde aktarılması ayrıca dikkate şâyandır.

Yine bu eserde yer alan 149 hadîsin mütâbisinin *Kütübü Tis'a* kaynaklarında bulunup bulunmadığı ile ilgili olarak yapılan araştırmada, bu rivâyetlerin 15'i hariç geriye kalan kısmının gerek aynı gerekse benzer lafızlarla hadîs kaynaklarında geçtiği tespit edilmiştir.

Sonuç olarak münekkid muhaddislerin, Mukâtil b. Süleyman'ı hadîs tekniği açısından zayıf görmelerine rağmen *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Âyetin Mine'l-Kur'ân* adlı eserindeki hadîslerin büyük bir oranının şahid rivâyetlerin takviyesi ile makbûl olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

A'zami, Muhammed Mustafa. (1993). *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*. Çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayınları.

Ahmed b. Hanbel. (1408/1988). *İlel ve Mâ'rifetü'r-Ricâl*, Thk. Vasiyyü'llah b. Muhammed. Riyâd: Dâru'l-Hânî.

Ahmed Muhammed Şâkir. (1996). *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*. Tlk. Nâsiruddin el-Elbânî. Riyâd.

Aşikkutlu, Emin. (1993). "Cerh ve Ta'dil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 394-401.

Aşikkutlu, Emin. (1997). *Hadîste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Aydınlı, Abdullah. (2011). *Hadîs İstilahları Sözlüğü*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Bâcî, Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyub. (1986). *et-Ta'dil ve't-Tecrîh*, Thk. Ebu Lübâbe Hüseyin. Riyâd: Dâru'l-Livâ

Buhârî, Muhammed b. İsmail. (1422). *Sahih*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nasır, Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. (Tsz.). *et-Târîhu'l-Kebîr*. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifi'l-Usmâniyye.

Cerrahoğlu, İsmail. (1973) "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 21.

Cerrahoğlu, İsmail. (2009). *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Cüzcânî, İbrahim b. Ya'kub, *Ahvâlü'r-Ricâl*. (1405). Thk. Subhî el-Bedri es-Samarrâi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Coşkun, Selçuk. (2014). *Hadîse Bütüncül Bakış*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Dâmegânî, Ebu Abdillâh Hüseyin b. Muhammed. (1412/1992). *el-Vücûh ve'n-Nezâir li-Elfâzi'l-Kitâbillâhi'l-Aziz*, Thk. Muhammed Hasan Ebu'l-Azm ez-Zefitî, Kahire: Vezâretü'l-Evkâf.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. (1404). *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkin*. Thk. Abdurrahim Muhammed. Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslamiyye.

Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasan b. Abdillâh. (1428/2007). *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*. Thk. Muhammed Osman, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

Eş'arî, Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilafü'l-Musallîn*. (1400/1980). Beyrut: Dâru İhyâi'd-Türâsi'l-Arabî.

Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. (1977). *Mâ'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, Thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Hamurcu, Fevzi. (2009). *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhî Tefsir*. Ankara: Fecr Yayınları.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. (2002). *Târîhu'l-Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

Irâkî, Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahim b. el-Hüseyin. (1999). *Tuhfetü't-Tahsil fî Zikri Ruvâti'l-Merâsîl*. Thk. Abdillâh Nevvâre. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd.

İbn Adî, Abdillâh b. Adî b. Abdillâh b. Muhammed. (1988). *el-Kâmil fi'd-Duafâ*. Thk. Yahyâ Muhtâr Gazevî. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh. (1415/1995). *Târîhu Medineti Dimeşk*. Thk. Muhibbuddin Ebû Said. Dimeşk: Dâru'l-Fikr.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. (1404/1984). *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*. Thk. Muhammed Abdülkerim. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. (1952). *el-Cerh ve't-Ta'dil*. Beyrut: İhyâu'd-Türâsi'l-Arabî.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali. (1404/1984). *Tehzibu't-Tehzib*. Thk. İbrahim Zeybek ve Adil Mürşid. Beyrut: Daru'l-Fikr.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. (1994). *Vefayâtü'l-A'yân*, Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Daru Sadr.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. (1396). *Kitâbu'l-Mecrûhîn*. Thk. Mahmud İbrahim. Haleb: Dâru'l-Vaî.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid (1430/2009). *Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnaût ve Diğerleri. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali. (1414). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed. (1978). *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rifere.

İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman. (1986). *Mukaddimetü İbnü's-Salâh*. Thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Teymiyye, Tekiyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdi'l-Halim. (1986). *Minhâcu Sünneti'n-Nebeviyyeti fî Nakdi-Kelâmi's-Şi'ati'l-Kaderiyye*. Thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyâd: Câmiâtü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye.

İbnu'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. (1406). *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*. Thk. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Salih. (1985). *Mâ'rifetü's-Sikât*. Thk. Abdulalim Abdulazim Medine: Mektebetü'd-Dâr.

Koçyiğit, Talat. (2014). *Hadîs Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Leknevî, Ebû Hasenât Muhammed Abdilhayy. (2013). *er-Ref ve't-Tekmil fî'l-Cerh ve't-Ta'dil*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Kâhire: Dâru's-Selâm.

Mahmûd Tahhân. (2004). *Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs*. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif.

Mahmutoğlu, Yakup. (2009). "Mukatıl b. Süleyman (ö. 150 h.) "Tefsiri Hamsi Mieti Âyetin Mine'l Kur'ân'il-Kerîm [Beşyüz Âyetin Tefsiri] Adlı Kitabının Kısaca Tanıtımı ve Ahkâm Âyetleri Açısından Değerlendirilmesi"", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13, 471-476.

Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. (1400/1980). *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Mukâtil b. Süleyman. (1980). *Tefsîru'l-Hamsi Mieti Ayetin Mine'l-Kur'ân*. Thk. İsaiah Goldfeld. London: Cambridge.

Mukâtil b. Süleyman. (2002). *Tefsîrû Mukatıl b. Süleyman*. Thk. Abdullah Mahmud eş-Şehhate. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî.

Nesâî, Ebû Abdurrahmen Ahmed b. Şuayb, (1406/1986). *Sünen*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye.

Sezgin, Fuad. (1991). *Târîhu't-Türâsi'l el-Arabî*. Riyâd: Câmiâtü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye.

Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. (1992). *el-Mîlel ve'n-Nihâl*, Thk. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Türker, Ömer. (2006). "Mukâtil b. Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 131-136.

Türkoğlu, Hamdi. (2015). "Mukâtil b. Süleyman ve Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayburt.

Uğur, Mücteba. (1992). *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Watt, W. Montgomry. (2010). *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1382/1963). *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becavî. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1405/1985). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaûd ve Diğerleri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman.(1412). *el-Mûkıza fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs*. Abdulfettah Ebu Gudde. Haleb: Mektebetü'l Matbuati'l İslamiyye.

Zerkeşi, Muhammed b. Abdillâh. (1376/1957). *el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî.